

Türk Kültür Dünyasında Kudhurçuk'tan Kovırsak'a: Kazak Kukla Sanatı

Orteke

Nezir Temur¹
¹Gazi Üniversitesi

Öz

Pek çok kültürde 'Sahne ve gösteri sanatlarının kökeni arkaik inanç kaynaklı türlü ritüellere dayanır.' görüşü genel kabul gören bir bilgidir. Ancak bu ritüeller, ortaya çıktıkları dönemlerdeki işlevlerini yitirmiş görünmektedir; günümüzde bu kabuller yalnızca sembolik olarak yaşatılmaktadır. Türk kültür tarihi ve coğrafyasında da birçok ritüelistik uygulama, inançsal boyutunu kaybederek, farklı uygulamalarda farklı işlevlerle varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bununla ilişkili olarak, başta *Divanu Lügati't Türk* olmak üzere Türk kültür tarihinin farklı dönemlerine ait yazılı kaynakların içerikleri, bizlere bazı kültür unsurlarının jeografisi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu çerçevede, çalışmamızda söz konusu yazılı kaynaktan geçen *kudhurçuk* kelimesinin ve kukla sanatının bugün Türk kültür coğrafyasındaki temsili ve animistik inanç dönemiyle olan bağlantıları karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Buna ek olarak çalışmada, günümüzde yaşatılmaya çalışılan orteke -Türk kukla sanatının yaşayan bir temsilcisi- ve bunun başka topluluklardaki muadilleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Oyun, animizm, Kudhurçuk, kukla, orteke.

In the Turkish Cultural World Kudhurçuk From the Kovarsak: Kazakh Puppet

Art Ortekhe

Abstract

In many cultures, the idea of "the origin of stage and performing arts is based on rituals of archaic belief" is generally accepted. However, these rituals seem to have lost their functions in the period they were born. Today these acceptances are only symbolically alive. In the history and geography of Turkish culture, many ritualistic practices have continued to exist with different functions in different applications by losing the belief dimension. In relation to this, the content of written sources belonging to different periods of Turkish culture history especially *Divanu Lügati't Türk* gives us important information about the geography of some cultural elements. In this frame of work, the connection to the word of *kudhurçuk* and the puppet art in the written source of today by the representation in the Turkish cultural geography and the relation with the period of animistic belief is handled comparatively. In addition to this, the working group, a living representative of the art of Turkish puppetry which has been tried to survive today has been informed about its counterparts in other communities.

Key words: Game, animism, Kudhurçuk, puppet, orteke.

Yazarlara ait bilgiler:

¹ Doç. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mütercim Tercümanlık Böl., ntemur@gazi.edu.tr

Atıf için;

Temur, N. (2017). Türk kültür dünyasında Kudhurçuk'tan Kovırsak'a: Kazak kukla sanatı orteke. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (ESTÜDAM) Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-11.

Giriş

Bireyin ve kolektif bilincin oyun ile olan ilk etkileşimi, kültür tarihi araştırmalarında önemli bir odak noktasıdır. Jean Paul Sartre, *Oyun insanoğlunun ilk bilincidir*, derken bireyin; Alman filozof eğitimci Hermann Nohl ise *Oyun, çocuğun ruhsal bir yaşantısı olup bütün kültürün kaynağını oluşturur*, diyerek kolektif bilincin oyun ile olan derin etkileşimine dikkat çeker. Eski dinleri, dilleri, inançları ve ritüelleri incelemek için çocuk oyunlarının çok zengin bir kaynak olduğunu ifade eden Metin And (And, 2012:48), ritüellerin, oyunların ve bu türden eylemlerden üretilen kültürel olguların tamamının kültürel bellek mekânları olduğunu kasteder. Bireysel bilinci şekillendiren kolektif bilincin ortaya koyduğu ve nesiller boyu aktarıla gelen bu kültürel unsurlar, içerisinde ortaya çıktığı dönemin toplumsal zihniyetini yansıtan birçok izi, asırlar ve coğrafyalar ötesine taşır. Oyun ve bu eylemin temel argümanlarından biri olan oyuncak da kolektif bilinç tarafından üretilir; kolektif bellekte tekâmüle uğrayarak kültürel birikimi yüzyıllar ötesine aktarır. Bu yolla canlı kültürel bellek mekânları olarak toplumsal bilinçaltının bilinmeyen yönleri hakkında bizlere önemli bilgiler sunar.

Oyun ve onun çevresindeki unsurlar açısından Türk kültürü oldukça zengin bir envantere sahiptir. Animistik inancın şekillendirdiği toplumsal zihniyetin hâkim olduğu dönemde birçok inanç unsuru etrafında oluşan günlük hayata dair uygulama ve eylemler, etkisini oyun ve oyun araçları üzerinde de göstererek izlerini günümüze kadar taşıyabilmiştir. Ancak bu unsurlara sinen inanç unsurları günümüzde dinî işlevini yitirmiş olsa da tamamen ortadan kalktığı söylenemez. Ömer Tuğrul Kara ve Mesut Gün yaptıkları çalışmada, animistik inancın temsilcileri olan Kamların ritüellerinde gerçekleştirdikleri eylemlerin *oynama* ve *taklit etme* şeklinde analogik içeriğe sahip olduğunu vurgulayarak Metin And ve Fuzuli Bayat'ın bu çerçevede oyun ve kam hakkındaki şu düşüncelerini aktarırlar; *“Kamların ritüelistik eylemleri oyunsu bir süreç içerisinde geçer. Zaten “oyun” ve “Şaman” kelimeleri arasında doğrudan bir etimolojik ilişki vardır. Şaman'ın türlü adları arasında Yakutların kullandığı ad “Oyun”dur. Kadın Şaman'a ise Moğolcada “udahan”, Orta Şaman'a “Orta-Oyun” deniliyordu. Asıl ilginç olan, oyun sözcüğünün yalnız Şaman için değil, Şaman törenleri için de kullanılmasıdır. Şaman bu törenlerde dans eder, ses çıkarır, yüz kaslarını kullanarak taklit ve dramatik öğelere başvurur. Böylece oyun sözcüğüyle tiyatro, dans ve türlü seyirlik oyunlarının kökeni bir noktada toplanmış olur (Bkz. And 1973, 306). Oyun sırasında Şaman, gerçekten de ruhunu başka bir âleme göçürür, yalnız kendi oynamaz, ruhları da oynar. Ayrıca kamlık sırasında izleyicilerin de oyuna katılması toplumun üyeleri arasındaki ilişkiyi harmonik bir düzeye ulaştırır, ahlaki ve psikik olumsuzlukları gidermiş olur. Oyun, toplumu hiç bilmediği bir dünyaya götürür, toplumun üzerinde olan gerginliği, korkuyu geçici de olsa kaldırmış olur.”* (Kara ve Gün 2014:50).

Tekâmüle uğrayan diğer kültürel unsurlar gibi oyun ve oyun araçları ile ilgili envanterin jeografisi Sibiry'a'dan Anadolu sahasına; Anadolu sahasından Balkanlara kadar büyük bir sahada birçok kültürel unsur içerisinde kendisine yer bulabilen, oldukça açık izlerle takip edilebilir özelliği haiz olduğu söylenebilir. Çin, Hindistan, İran kültürleriyle etkileşime girmiş Türk kültürüne ait birçok kültürel unsur köken bilgisi bakımından hâlihazırda bilimsel çalışmaların ve tartışmaların odak noktasını oluşturmaktadır.

Bu çerçevede Türkçenin temel yazılı kaynaklarındaki dil içerikleri, bu izlerin takip edilmesinde araştırmacılara önemli katkılar sağlar. Türk kültür tarihinin iki önemli yazılı kaynağı olan Divanü Lügati't Türk ve Kutadgu Bilig'in sahip olduğu zengin söz varlığı ve dil içerikleri üzerine yapılan çalışmalar Türk kültür tarihinin bazı gizemli noktalarını aydınlatma açısından önem arz etmektedir. Söz konusu iki kaynakta yer alan oyun etrafındaki terim ve kavramlar üzerinde Gün ve Kara'nın gerçekleştirdiği çalışmalar Türk kültürüne ait oyun ve onun etrafında oluşan kavram ve terim açısından zengin bir içeriğe sahip olduğunu gösterir niteliktedir (Kara ve Gün 2014:49-67). Oyun ve oyun araçları ile ilgili kavram ve terimlerden biri de Divanü Lügati't Türk'te geçen ve çalışmamızın odak noktasını oluşturan *kudhurçuk* kelimesidir. Bu çalışmada Türkistan'dan Anadolu'ya söz konusu kelimenin günümüzde karşıladığı "Bebek, Kukla Sanatı" çerçevesinde ve Kazak Kovırçak sanatı "Orteke" örneğinde kukla sanatının Türk kültür tarihindeki serüveni ele alınacaktır.

Kudhurçuk, kolkarçak, koğurçak, bebek, kukla kelimeleri üzerine

Anadolu'nun birçok yerinde bugün bile "Bebek, Bebek Oyunu" olarak geçen kukla kelimesi ve oyununun kökenine dair birçok görüş mevcuttur. Bu görüşler Kukla oyununun Orta Asya (Türkistan), Çin, Hindistan ve İran kültür coğrafyalarında tarihî süreç içerisinde tekâmüle uğrayarak günümüze kadar ulaştığı noktasında birleşir. Köken olarak Rumca olan kukla kelimesi kadim Türk kültürünün en eski dönemlerine ait olan Divanü Lügati't Türk'te *kudhurçuk* olarak geçer ve anlamı, *Kız çocuklarının insan suretinde yaparak oynadıkları bebek, kukla* (DLT I, 501) olarak izah edilir. Ayrıca metinde dipnot düşülerek kelimenin Arapça izahına da yer verilmiştir. Günümüz Türk lehçelerinde ise kukla kelimesinin karşılığında kullanılan ifadeler şöyledir: *Azr. Türk.* Kukla, galin oyunu; *Başkurt Türk.* Kursak; *Kırgız Türk.* Kurçaktar; *Özbek Türk.* Koğırçak; *Kazak Türk.* Kuvırsak; *Tatar Türk.* Kurçak; *Türkmen Türk.* Gurçak; *Uygur Türk.* Koçak (Karşılaştırmalı Türk Leh. Sözlüğü Kukla Mad.:tdk.gov.tr). Günümüzde Anadolu sahasında kelimenin *korçak* şeklinde Gümüşhane ve Bayburt'ta yaşadığını tespit eden Metin And, söz konusu kelimenin yanı sıra kukla yerine *bebek, hemeçik* kelimelerinin de kullanıldığını ifade eder. Ayrıca Kars, Tokat, Kayseri, Tunceli'de de bebek oyununun bir kukla türü olduğunu iddia eder (And 2012; 236). Tuncer Gülensoy ise çalışmasında bu sözcüğün Anadolu ağızlarındaki *kavurçak* biçimini kaydeder. Kerkük ağızlarında da *qavırçağ ~ qavurçağ ~ qavurçax ve kavurçak* şeklinde mevcut olan kelimenin, "oyuncak", "bebek" anlamında kullanıldığı bir başka çalışmada dile getirilir (İnayet, 2015:2). Söz konusu kelimenin etimolojisi ve Türk kültür coğrafyasındaki görünümü ve kullanımı üzerine en ayrıntılı çalışmayı Alimcan İnayet gerçekleştirmiştir. İnayet makalesinde önce kelimenin uğradığı fonetik değişimi gösterir, sonrasında ise Türk lehçelerinde aldığı anlamı verir. İnayet'e göre kelimenin fonetik değişimi şöyledir: *kodur-çuk → koğur-çuk → koyur-çuk → ko(yu)r-çuk → kor-çuk → kor-çak veya kudur-çuk → kuzur-çuk → kuğur-çuk → kuyur-çuk → ku (yu)r-çuk → kurçuk → kur-çak* (İnayet, 2015;3). Aynı çalışmada kelimenin Türk lehçelerindeki izahı ise şu şekilde verilmiştir: 1. *Uyg. korçak: 1) İnsan ve diğer şeylere benzetilerek yapılan çocuk oyuncağıdır. 2) mec. Başkalarının emri, arzusuna göre iş yapan, bağımsız iş yapmayan kişi, yönetici, hükümet vb...; özgürlüğü*

*kendi elinde olmayan, birileri tarafından yönetilen, yetkisiz (Abbas, 1993: 425); çok güzel, resim gibi. 2. Kzk. kuvırsak: 1) Kız çocuklarının oyuncağı, bebek. 2) Kendi istek ve iradesiyle iş görmeyip başkasının etkisinde olan kimse, kukla. 3) İnsan suratındaki heykel. Kuirşak teatır: Kukla aracılığıyla sergilenen çocuk tiyatrosu. 3. Bşk. kursak: İnsan suretine benzetilerek yapılan çocuk oyuncağı. 4. Tat. kırçak: 1) Kukla, yapma bebek. 2) Kendi istiklalı olmayan. 3) Pek küçük, küçücük. 5. Trkm. gurcak: Kukla. Gurcak teatri "Kukla tiyatrosu. Gızcagazlar gurcak oynayarlar "Kızlar kukla oynuyorlar." (İnayet, 2015:3). Kukla sanatı ve oyuncağının tarihî, coğrafi seyri ve yaygınlığının Türk kültür tarihinde söz konusu sanatın tarihi ve coğrafi tekâmülü hakkında bir fikir sahibi olacak kadar açık izlere sahip olduğunu iddia etmek için kelime, önemli bir mesnet teşkil etmektedir. Kukla sanatının Türk kültür tarihindeki yeri ve gelişimi hakkında müstakil bazı çalışmalar mevcuttur. Ünver Oral'ın kukla ile ilgili derlediği yazılardan oluşan *Kukla Kitabı* (Bkz. Oral, 2005) bu konuyla ilgili çalışmalarda başvurulacak önemli çalışmalardan birisidir. Ancak yeterli ve tatmin edici araştırmaların varlığı tartışmalıdır.*

Kamlık inancı ve kukla

Kukla sanatı veya oyunu içerisinde yerele ait kolektif bilinç unsurları taşıdığı gibi evrensel bilince yani varoluşa ait unsurlar da taşır. Kuklanın pedagojik işlevi üzerinde duran İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, kuklanın pedagojik işlevinden bahsederken ontolojik tespitlerde bulunur. Baltacıoğlu kukla üzerindeki bu düşüncelerini şu şekilde dile getirir: *Kukla, çocuğun gayrimeşrunda yaşayan groteskleri dile getirdiği için ona sonsuz bir haz verir. Kukla İbiş, karagöz oyunundaki Karagöz tipi gibi marazi ve gayriiçtimai tipleri hep döver. Kukla çocuğa cemiyetinin mizah dehasını aşılar. Mizah dehası millî zihniyetin bir parçası, hatta temelli unsurlarından biridir. Kukla, çocukları millileştiren temaşalardan biridir, diyebiliriz. Kukla, insan ruhunda gömülü olan grotesk mahlûkların heykelidir. Kuklacı da, bu grotesk mahlûkları dile getiren sanatçıdır (Oral 2005:61). Antole France'ın kukla ile ilgili, "Beşeri felsefeyi, küçücük sahnesi üzerinde biraz dolaştıktan sonra takla atarak giden kuklalar ne kadar güzel ifade eder." sözünü aktaran Selim Nüzhet Gerçek, kuklanın bütün küçüklüğüyle beraber asırlardan beri dünyanın her köşesinde hem küçük hem büyük seyircileri kendine çektiğini, hâlâ da çekmekte olduğunu ifade ederek, kuklanın taşıdığı özün seyirci gözünde küçüklüğü bir büyüklük olduğunu söyler. Ayrıca kuklanın insanı düşündürdüğünü ve insana ibret verdiğini iddia eder (Oral, 2005: 54-55). Kuklanın varoluş felsefesine dair metaforik çağrışımlarına yer veren bir başka isim ise, rubai türünün doğu edebiyatında kurucusu ve rindane bakışın en önemli temsilcisi Ömer Hayyam'dır. Ömer Hayyam'ın, *Felek Usta (Kuklalar)* adlı şiirinde insanın yeryüzüne gelişi, serüveni ve ölümünü kukla ve kukla sanatıyla özdeşleştirdiği dizeleri şöyledir:*

...

Biz gerçekten bir kukla sahnesindeyiz

Kuklacı FELEK USTA, kuklalarda biz

Oyuna çıkıyoruz birer, ikişer;

Bitti mi oyun, sandıktayız hepimiz.

...

Kukla sanatı ve kukla ile ilgili varlık felsefesi üzerine Ömer Hayyam'ın bu yaklaşımı, söz konusu sanatın Doğu kültürlerindeki tarihi ve algılama şeklinin derinliği hakkında başlı başına bir ipucu vermektedir. Doğu felsefesinin temel taşlarından biri olan Gazali'nin de *İhya ül Ulûm* adlı eserinde, kuklanın ismine yer vermesi Doğu'da kuklanın derin bir tarihî serüveninin olduğuna işarettir. Gazali'nin eserinde kuklayla ilgili geçen satırlar şöyledir: *Sabiler geceleyin hokkabazları seyredeler. Bu esnada hokkabazın bir perde arkasından, birtakım bez parçalarından yapılmış bebekleri çıkarıp oynattıklarını ve oturup kalktıklarını müşahade ederler. Hâlbuki o bebekler bezden yapılmış ve kendi kendine harekete asla muktedir değillerdir. Onları geceleyin görünmeyecek kıl gibi ince iplikler vasıtasıyla tahrik ederler. O iplerin ucu onları oynatanın elindedir. Fakat o görünmediğinden çocuklar sevinirler ve taaccüp ederler* (Gerçek, 2005:53).

Doğu medeniyetinin oluşumunda, etkisi tartışılmayacak zengin Türk kültürü ve bu kültürün izlerini bıraktığı coğrafyalarda söz konusu sanatın güçlü bir şekilde yaşatılması, kuklanın tarihî serüveni içerisinde Türklerin yerini ve katkısını gündeme getirmektedir. Kukla sanatının mucidi Türklendir görüşünü ileri süren Baltacıoğlu bu iddiasını, en eski kukla örneğinin Orta Asya'da Turfan civarında Alakurgan mevkiinde tarihi tayin edilemeyecek kadar eski bir Türk hükümdarının mezarından çıkarılan üç kukla örneği ile destekler. Bu kuklaların mabut, heykel, oyuncak olmayıp temsil eşyası, yani kukla olduğunu, Türk hükümdarlarının eşyası olarak onunla birlikte gömüldüğünü ve Rus bilginleri tarafından tespit edildiğini ifade eden Baltacıoğlu bu konuya dair ayrıntılı malûmatın, *Orta Asya'da Mezar Araştırmaları* adlı İngilizce kitapta yer aldığını söyler (Baltacıoğlu, 2005:73). Abdulkadir İnan ise Türk kültür tarihinde kuklanın kökenini kamlık inancına dayandıracak türden bilgiler verir. Birtakım ritüellerde kullanılan fetiş unsurlarının kuklayı anımsattığı düşüncesiyle eserinde, kuklanın animistik inanç unsurlarıyla ilgili bağlantısını şu şekilde dile getirir: *Altaylılarda tös-töz, Yakutlarda tangara, Uranhalarda eren, Moğol-buretlerde ongon denilen keçeden ve kayın ağacından yapılan ve çocukların bebeklerine benzeyen kukla tipi heykeller vardır. Bunların duvarlara ve sııklara asılması suretiyle bulunduğu mekânı kötü ruhlardan koruduğuna inanılırdı. Ebu'l Gazi Han'ın fikirleri de doğrudan doğruya tözle ilgilidir. Ona göre, ... " O zaman onlarda bir âdet vardı ki birinin oğlu, bir kızı, ağabeyi veya küçük kardeşi veya başka bir kıymetlisi ölürse onun suretini (kuğurçak) yapar evinde saklardı. Ara-sıra o sureti öpüp sevip okşayarak bu filanın sureti derlerdi. Bu suretin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını korlardı. Yüzlerini gözlerini bebeğe sürtüp önünde yere eğilirlerdi. İşte böylelikle haberleri olmaksızın puta tapmayı meydana getirirlerdi. Ebü'l Gazi Han'ın kugurçak dediği nesne bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin çoğu da bebeklerden ibarettir. Müslüman Türklere de eski töz ve ongon kültürünün izlerine rastlanmaktadır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaları "tedavi" ederken birçok "kuğurçak" (kokla) kullanırlar Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını eski bez parçalarından yaptıkları "korçak"lara nakledip uzaklara götürürler" (İnan, 1986:42-45). And ise, İnan'ın bu düşüncesine katılarak, bu inancın Batı'daki yani Anadolu sahasındaki uzantılarının günümüzdeki örnekleri hakkında bilgi vererek şu tespitlerde bulunur: *Orta Asya'da bakşılardan hastaları sağaltırken kukla kullandıkları biliniyordu. Altay töslerinin çoğu da bebeklerdi. Bugün Anadolu'da yağmur yağdırmak için Bebek, Çaput Adamı, Keççe**

Kadın, Çömçe Gelin, Çullu Kadın, Kepçecik, Bodi Bostan Kodu Gelin vb. adlar altında ilkel bebekler, kuklalar kullanılmaktadır. Güney Türkmenlerinde bununla ilgili Karaçör adıyla bir oyun bilinmektedir. Burdur ve dolaylarında bir erkeklerin bir de kadınların oynattıkları iki çeşitleme bulunur ki bunun adı Bebek Oyunu'dur (And, 2012:236). Kökeninin Kamlık inancına dayandığı kukla, bir sanat olarak Türk kültür tarihi ve coğrafyasında batıdan doğuya doğru tekâmül etmiştir. Anadolu sahasındaki seyri ve etkisi altına aldığı - başta geleneksel Türk tiyatro sanatı olmak üzere- gösteri sanatları hakkında ayrıntılı bir çalışma başlı başına bir araştırma konusudur.

Orta Asya'da geleneksel halk tiyatrosu unsuru olarak kukla (kolkorçak) bağlamında kazak kukla sanatı örneği orteke

Halk biliminin şubeleri arasında geleneksel halk tiyatrosu, önemli bir alt başlığı teşkil eder. Anadolu sahası halk bilimi unsurları arasında yapılan tasniflerde orta oyunu, gölge oyunu (Karagöz) üzerinde ayrıntılı bir şekilde durulur ancak kökeni tarih öncesi devirlere dayanan ve inanç temelli olan kukla üzerinde yeterince durulmaması, kendi içerisinde paradoks teşkil eden bir durumdur. Gerek Orta Asya gerekse de Anadolu sahası Türk kültüründe oldukça zengin bir şekilde söz konusu halk tiyatrosu unsurunun türlerine rastlanır. Şükrü Elçin *Halk Edebiyatına Giriş* adlı çalışmasında, halk edebiyatına ait anlatma esasına dayalı nesir türlerinden halk tiyatrosu alt başlığı altında diğer gösterme esasına dayalı türler arasında kuklayı da vererek, bu tür hakkında şu bilgileri verir: *Kukla oyunu hakkında Otto Spies'in araştırmasını bizim için ilk ehemmiyetli eser saymak icap eder. 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmut kız çocuklarının insan suretinde yaparak oynadıkları bebekler için Kudhucuk ismini zikreder. Çağataycada Koğurcak, Başkurtçada Kurçak, mesela Altay lehçelerinde ve Tobol Türklerinde Kursak sözleri ile yaygın olan Kukla, Çadır hayal, Kol Kurçak isimlerini de almıştır. Anadolu'da köylüler arasında bebek, çömçe gelin, karaçör gibi isimlerle de yaygındır. Bu oyun a) El Kuklası (Kol kurçak), b) İpli Kukla (Orta Asya'da Çadır hayal), c) İskemle kuklası, d) Resim kukla olmak üzere dört şekilde oynanmaktadır (Elçin, 1993: 677-678). Elçin'in ifade ettiği gibi Alman araştırmacı Otto Spies, 1959 yılında *Turkisches Puppen Theater (Türk Kukla Tiyatrosu)* adlı kitabı, Türk kuklacılık geleneğinin envanterinin çıkarılması için önemli bilgiler içerdiği söylenebilir. Kuklanın bugünkü şekliyle bir tiyatro elemanı olarak ilk kullanan topluluğun Orta Asya Türkleri olduğunu iddia eden araştırmacılardan biri de Münir Hayri Egeli'dir. Egeli, kuklanın Orta Asya'da ne vakitten beri bir tiyatro elemanı olarak kullanıldığının bilinmediğini ifade etmekle birlikte bugün bile Rusların, İranîlerin, Çinlilerin birer millî oyunu hâlini alan kuklayı, bu milletlerin her birinin Orta Asya Türklerinden aldıklarını itiraf ettiklerini dile getirir (Egeli, 2005:10). Egeli'nin bu düşüncesini Eugenia Popescu, Türk halk tiyatrosu Orta Asya sınırlarından Balkan yarımadasına kadar geniş bir etno-jeografik bölgeden gelen unsurlara dayanır, iddiası ile destekler (Popescu, 2005:45). Nezih Araz ise bu minvalde: *Kukla, bizim malımızdır. Kaynağı Orta Asya'dır. Birçok temaşa sanatı gibi Anadolu'ya oradan geldi. Anadolu'da el kuklası ve ipli kukla olmak üzere iki tür kukla oynatılır. El kuklasına "kolkorçak" denirdi, ipli kuklanın adı ise "Çadır Hayal"di. Selçuklular bu sanatı geliştirdiler. Kukla o zamanlar "Kasbarcuk, Lübet, Hayal" gibi adlarla söylenirdi. Kukla**

Temur

adı XVII. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlandı. Evliya çelebi o zamanlar kukla oynatanlara “Kuklabaz, ve Başkuklabaz” denildiğini yazar. XIX. yüzyılda el kuklası “tuluat” sanatımıza paralel bir gelişme gösterdi. Ayrıca bir folklor konusu olarak da Anadolu’da hâlâ yaşar. Yağmur yağdırma, sel durdurma, kıtlık ve benzeri törenlerde kukla büyük özellikleriyle de halk içinde yaşar. Bunlara “Hemecik, Bebek, gelin, Karacör, Evince” diye adlar verilir. şeklinde öne sürdüğü düşünceleriyle kukla oyuncağının Orta Asya’ya ait kadim bir kültürel unsur olduğunu vurgular (Araz, 2005:28). Orta Asya’da kukla daha sonra kasaba kasaba gezen bir gösterinin aracı olmuştur. Bugün Orta Asya’da birçok Türk topluluğunda kolkarçak (kukla) tiyatroları profesyonel bir şekilde sahne sanatları alanında faaliyet göstermektedir. Özbek Koğırçak (Kukla) Tiyatrosu üzerine araştırma yapan Hüseyin Baydemir’e göre kukla oyununun Orta Asya yani Türkistan coğrafyasında köklü bir geçmişe sahip olduğunu ve âşıklık geleneğinde olduğu gibi usta-çırak ilişkisi ile kuklabaz eğitildiğini söyler. Ayrıca bu gösteride geleneksel müzik aletleriyle çalınan ezgilerin oyuna eşlik ettiğini söyler. 20. yüzyılda bu coğrafyada Sovyet rejiminin yönetimi ele almasıyla, kukla tiyatrosunun bitme noktasına geldiği şeklindeki tespitini dile getirir (Baydemir, 2011:63-74). Sovyet rejiminin kültürel belleği silip yeni bir kültürel bellek *Sovyet Kültürü* inşası politikaları yönündeki çalışmalarından, diğer halk kültürü unsurları gibi kukla da nasibini almıştır. Sovyetler döneminde teşekkül ettirilen müstakil kukla tiyatroları rejimin sıkı denetimi altındadır. Dolayısıyla yerel unsurların çok fazla ön plâna çıkarılması konusunda ideolojik bir tavır sergileyen Sovyet rejimi bu tiyatrolarda rejime aykırı gösteri ve söylemleri katı bir sansür programına tabi tutmuştur.

Bu coğrafyada, kadim kukla sanatının canlı bir şekilde yaşatıldığı topluluklardan biri de Kazaklardır. Kazakların en eski kukla tiyatrosu *Almatı Kukla Tiyatrosu*’dur. Bu tiyatro 1930’lu yıllarda kurulmuştur. Ancak kukla sanatı Kazak kültüründe kadim bir geleneğe sahiptir. Bu köklü geleneğin önemli temsilcilerinden biri, *Orteke* adlı kukla oyunudur. Kazak araştırmacılar *Orteke* için *Kazak Kuvırsak Önerinin Bastau* (Kazak Kukla Sanatının Başlangıcı) demektedir. Kökeni kamlık dönemine ait bir avcılık totemine bağlanan bu oyunun üç bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu, araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir (Antonova, 2017:1). Yazılı kaynaklarda pek bilgi bulunmayan *Orteke* hakkında ilk yazılı belgeler 1930’lu yıllarda ortaya çıkar. 1935’te A. Cubarov, Kazakistan Pravda’da *Orteke* oyununda dört figürü birden hareket ettiren *Nouşa* adlı bir dombracıdan bahseder (Alimbay, 2013:62-63).

Kazakçada *Orteke*, dağ keçisi anlamına gelir. *Or* (çukur) ve *teke*’nin birleşiminden oluşan bu kelimenin gerçek anlamı *Çukura düşen dağ keçisi*’dir. Rivayete göre avcılar yaban hayvanlarını avlamak için çukurlar açar ve bu çukurların ağzını da dal parçalarıyla gizlerlermiş. Çukura düşen yaban hayvanı, çukurdan çıkmak için zıplayarak çabalmış. *Orteke* kukla oyununda dombıra eşliğinde dağ keçisini simgeleyen oyuncağın sürekli zıplama figürleri ile kendi etrafında 360 derece dönmesi de, bu avlanan hayvanın çukur içindeki bu hareketlerini simgeler. Kamlık inancında, her av hayvanı bir tös tarafından avcıya hediye edildiği için kutsal kabul edilir ve bu kutsal varlık, yani çukura düşen dağ keçileri için dombıra eşliğinde ezgiler (küy) söylenirmiş.

Orteke, sadece Kazaklarda değil Orta Asya'daki diğer göçebe kültürler arasında da geçmişte yaygın bir kukla gösterisi olup, bir müzik aleti eşliğinde özel ezgilerle icra edilmesiyle de doğrudan kamlik uygulamalarına bağlanır. Kırgızlar bu oyuna *takteke* adını vermektedirler. Tak-teke, tekelerin birbiriyle boynuz tokuşturmasından çıkan taklidi bir kelimedir. Aynı zamanda söz konusu kelime tekenin diğer vahşi hayvanlarla da mücadelesini simgeler. Takteke hakkında araştırma yapan Oktay Berber, Kırgız icracının ağız kopuzu eşliğinde sağ el parmaklarına geçirdiği ince iplerle tahta bir masa üzerindeki tahtadan yapılan keçi figürünü müziğin ritmine bağlı olarak hareket ettirmesiyle takteke gösterisini sahnelediğini ifade eder (Berber, 2015:198). Tak-teke oynarken birtakım tılsıma benzer sözler de okunur:

Çoy çoy, tak-teke

Neredesin, tak-teke

Hep ararım seni, tak-teke

Çoy Çoy, tekeler

Ala-Too'nun tak-tekesi

Ala-Too'nun tekesi (Aycan Temirhankızı).

Dağ keçisinin figür olarak kullanıldığı ve icrasının Orteke ve Takteke'ye benzediği kukla oyunları Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Afganistan'da da görülmektedir. Afganistan Tacik ve Özbekleri bu oyuna *buz-bazi* adını vermiştir (Berber, 2015:196). Avcı ve göçebe toplumsal zihin modelinin hâkim olduğu coğrafyalarda ve bölgelerde benzer kukla gösterilerinin olması müşterek kültür teşkilinin bir neticesidir.

Dombıra çaldığında, şarkı, küy (ezgi/name) ritmi ile hareket edip dans eden ahşap oyuncak ortekenin birkaç türünü yapan meşhur usta D. Şoqparuli, ortekenin halk arasındaki anlatılar dışında, unutulmakta olduğunu belirterek şu bilgileri vermiştir: *"Orteke – tamamı on parçadan oluşan, her parçası birbirine ip yardımıyla bağlanan dağ keçisi şeklindeki ahşap kukladır. Onu hareket ettiren, ahşap tahtaya sabitlenen kamışın içine konulmuş olan ince çubuktur. Bu ince çubuğun ucuna (alttaki) ip bağlayıp, ipin ikinci ucunu kamışın ortasından açılmış olan delikten çıkarıp, sağ elin (dombıra çalan kişi solak ise sol elin) parmağına takıp çektiğinde, ip kamışın içindeki çubuğu yukarı-aşağı hareket ettirir. Çubuğun yukarı kısmına yerleştirilen çelik telin ikinci ucu ortekenin karnına sabitlenir. Çubuk yukarı-aşağı hareket ettikçe orteke zıplayarak dans etmeye başlar. Orteke hareket ettiğinde ayağı alttaki tahtaya ("meydan" denir) değip, izleyicilere tahtayı tekmiyormuş gibi tekmeleyerek, ezginin ritmine göre dans ediyormuş izlenimi verir. Ortekeyi çocukluğumuzda dombıracı dedemiz Aldamberdi Erğojayev'ten görüp izlemiştik. Buna benzer bir başka oyuncak hakkındaki bilgiyi yaşlı gazeteci Mustafa İsmailoğlu'dan aldık. Onun dediğine göre, İsatay batırın akrabası Qarawlı (Karaoğlu) Bağda denilen küysi (dombıra ile küy/ezgi çalan, besteci) hem çeşitli yetenekleri olan (usta) kişi yaşamış. O, evine İsatay misafir olarak geldiği zaman tulaq (kurutulmuş hayvan derisi) üzerinde ahşaptan yapılmış 8 oğlağı küy (ezgi) ritmi ile dans ettirerek, İsatay batırı eğlendirmiş". Halk ozanı Kenen Äzirbayev'in dediğine göre, orteke denilen oyuncağı sal-seriler (gezgin şarkıcı, ozanlar)*

Temur

yanlarında taşırılmış. Ortekenin kafasına kırmızı-yeşil renkli püsküller takarak süslerlermiş. Kardeş Kırgız halkı böyle bir oyuncağı kopuz eşliğinde ile dans ettirir. Kırgızların ozan kızı ile Kazakların D wlet (Devlet) adlı ozanı hakkındaki hatirasını Azirbayev şöyle anlatır: *“Genç kız ve erkekler sıra sıra ata binmişler. Arkadakiler şarkı, şiir, dombıra, tel kopuz çalarak geliyorlar. Atlarının renkleri aynıdır. Kilim örtülü devedeki yiğit, orteke oynatarak geliyor: bir asi kara kısırağı dört yiğit zorla çekiyorlar. Kırmızı adlı ozan kız iki arkadaşı ile beraber kuğu gibi boz atla önde gidiyor. Onları meyve, yemişler saçarak karşılıyorlar. Bir delikanlı anlattıklarıyla halkı güldürüyor”*. Ortekenin geliştirilmiş örnekleri Geleneksel Müzik Aletleri Müzesi’nde korunmuştur. Orteke oyuncağı folklorik-etnografik müzik grupları tarafından da kullanılmaya başlamıştır. Eski dönemlerden beri kullanılmakta olan bu ahşap oyuncak günümüz kukla tiyatrosunun en eski, ilk örneğidir (Alimbay, 2013:602-603).

Orteke sanatı, Türk kültür coğrafyasının önemli müştereklerinden birini teşkil etmektedir. Kültürel bellek mekânı olarak da tanımlayabileceğimiz bu kültürel unsur, Kazakistanlı ünlü müzik grubu *Kazak Turan* tarafından 2010 yılında tekrar gündeme getirilerek geniş halk kitlesi için bir farkındalık sağlanmıştır. 2012 yılından beri her yıl organize edilen Orteke Uluslararası Kukla Sanatı Festivali’nin beşincisi 6-9 Haziran 2017 tarihinde Türkistan ve Çimkent’te düzenlenmiş olup, Türk dünyasından birçok kukla tiyatrosu söz konusu festivale katılım sağlamıştır. Ayrıca 2013 yılında Kazak dansı *Kara Yorga ve Orteke* UNESCO tarafından hazırlanan Somut Olmayan Kültürel Miras listesine önerilmiştir.

Kolektif bilincin temel unsurları, günlük hayata dair kültürel uygulamaların tamamında, bazen çok açık bazen ise belirgin olmayan şekilde kendini hissettirir. Bu unsurlar, aynı zamanda farklı tarihsel süreçlerde ve farklı coğrafyalarda tabakalaşmış zihin modellerinden izler taşır. Ancak ne kadar uzak tarihî süreç ve coğrafyalarda vücuda gelmiş olsalar bile, üzerinde mutabık kalınmış bir üst kimliğin nüveleridir. Bu nüveler, kökeninde söz konusu üst kimliğe sahip toplumun en eski inanç unsurlarından müteşekkil bir yapı ihtiva eder. Bu inanç öğeleri, daha sonra girilmiş medeniyet ve inanç dairelerinin etkisiyle sadece işlev değiştirir ancak bir taraftan da, bazı uygulamalarda kendini derinden derine başka argümanlarla muhafaza altına alır. Bazen bu inanç unsurları birbiriyle çatışır; bazen de yeni inanç unsurları ve zihin modelinin kendisine uygun yapılarıyla başka suretlerle bütünleşir. Kudhurçuk’tan Karagöz’e, İbiş’e, Çömçe Gelin’e, Orteke’ye, Takteke’ye... tarihî tekamüle uğrayarak coğrafyalar ve zaman ötesine taşınan ve çağındaki zihni unsurlarla şekillenen kolektif bilinç unsurlarını değişik işlevler üstlenerek bugüne taşıyan müşterek bir kültür dünyasının temsilcileridir. Bu kültürel unsurlar animistik dönemdeki salt dinî işlevlerini yitirerek bir eğlenme ve eğlendirme işlevini üstlenmiştir. Tıpkı Çömçe Gelin’in bir inanç unsuru olarak yağmur duasındaki işlevi ve uygulama sırasında okunan manzum parçaların, bugün çocukların dilinde çömçe gelinle birlikte oyun bağlamında eğlenme aracına dönüşmesi gibi:

Çömçe gelin ne ister

Çömçe gelin su ister

Ver Allahım ver!

Yağmur ile sel. (İnan, 1998:481)

Bugün Karagöz'ü, İbiş'i ve geleneksel temaşa sanatlarını bu unsurlardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Ancak çalışmanın temel konusu bu olmadığı için üzerinde durulmamıştır. Kudhurçukun (kukla) Türk kültür dünyasındaki görünümü ve kullanımı oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bugün tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar, Sibirya'dan Balkanlara kadar, Türk kültür dünyasının temaşa sanatlarından biri olan kuklanın envanterinin çıkarılmasıyla kukla; Batı medeniyetine ait bir eğlence türüdür, algısının değiştirilmesi gerekmektedir. Amaç elbette sadece bu algının değiştirilmesi değil, müşterek bir kültür dünyasının, kültür aktarım aracı olarak *ötekini* değil *bizi* kullanmasıdır. Doğru ve etkili bir kültür aktarımı ve *Biz* bilinci bu şekilde ortaya çıkarılacaktır. Ahmet Kabaklı'nın, *Televizyon, gelenekli oyunlarımız (Karagöz, kukla, orta oyunu, meddah) için yepyeni bir diriltme sahasıdır. O teknikler içinde çocuklarımıza her türlü yenilikler, alet, zevk, ilim ve sanat telkinleri yapabiliriz.* (Kabaklı, 2005:50) şeklinde vurguladığı düşünceyi; bilim insanları, sahne sanatçıları, animasyon uzmanları, bilişim uzmanları başta olmak üzere kitlelere ulaşabilecek bütün toplumsal unsurlar değerlendirerek, bu kültürel unsurları modernize edip günün ihtiyaçlarına uygun biçimde güncelleştirerek bugüne taşınan geçmişi, geleceğe taşıyacak kültürel argümanlar hâline getirmelidir. Bunun için de, hareketli nesnelere seven küçük yaş grupları için orke ve tak-teke gibi yoğun kültürel unsurlar taşıyan oyun ve oyuncaklar geliştirilip pedagojik işlevlerle kullanılmalıdır. Ancak bu şekilde kolektif bilinç ve belleğin derin katmanlarında kalmış ve belirgin olmayan müştereklikler beslenip, yeni kuşaklarca güçlendirilebilir.

Kaynakça

- Alimbay, N. (2013). *Qazaqtıñ etnografiyalıq kategoriyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürlı jüyesi. entsiklopediya.* Almatı: RPK "Slon".
- And, M. (2012). *Oyun ve bugün.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Araz, N. (2005). Kukla bizim malımızdır, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi.
- Baltacıoğlu, I. H. (2005). Türk kukla sanatı, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi.
- Baydemir, H. (2011). Özbek koğırçak (kukla) sanatı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4, 17-32.
- Berber, O. (2015). Kırgız seyirlik çocuk eğlence oyunu: Tak-teke, *I. Uluslararası Türk Dünyası Çocuk Oyun ve Oyuncakları Kurultayı*, 14-17 Mayıs Eskişehir, Ankara: Pegem Yay.
- Boratav, P. N. (2005). Kukla nedir?, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi,
- Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi I.* (1985). (Çev. Besim Atalay), Ankara: TDK Yay.
- Egeli, M. H. (2005). Kukla tiyatrosu, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi.
- Elçin, Ş. (2002). *Halk edebiyatına giriş.* Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gerçek, S. N. (2005). Kukla, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün şamanizm*, Ankara: TTK Yayınları.
- Oral, Ü. (2005). Kukla kitabı, İstanbul: Kitabevi
- Popescu, E. (2005). Türk halk temaşalarının Rumen memleketine tesiri, *Kukla Kitabı* (Haz. Ünver Oral), İstanbul: Kitabevi.

Temur

Elektronik Kaynaklar

Antonova, Irina, The Heritage of the Steppe and Modern Art Forms in Kazakhstani Puppetry *ARTOS (Journal of Science Arts and Culture)* Erişim tarihi 10.07.2017.

<http://www.uaos.unios.hr/artos/index.php/en/medunarodna-rubrika/antonova-i-the-heritage-of-the-steppe>.

İnayet, Alimcan (2015), Uygur Türkçesindeki Korçak Sözcüğü Üzerine, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S.6, 2. Erişim Tarihi 11.07.2017,

<https://www.google.com.tr/webhp?sourceid=chromeinstant&rlz=1C1CHZL trTR726TR734&ion=1&espv=2&ie=UTF-8#q=uygur+T%C3%BCrk%C3%A7esindeki+Kor%C3%A7ak>

Kara, Ömer T., Gün Mesut (2014), Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't-Türk'te Oyunla İlgili Kavram ve Terimler, *International Journal of Language Academy*, V.2., Erişim Tarihi: 11.07.2017

http://ijla.net/Makaleler/400479133_4.pdf.

tdk.gov.tr

Temirhanqızı, Ayjan, <http://turkystan.kz/madeniet/10545>